
Oddělit a spojit: architektura sociálních nerovností v Benátské republice*

MICHAL RŮŽIČKA**

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

MAGDA STANOVÁ**

Akademie výtvarných umění v Praze

Separate and Unite: The Architecture of Social Inequalities in the Republic of Venice

Abstract: The urban space in the Republic of Venice (circa 800–1797) seems to have had a more malleable and variable quality than other towns situated on dry land: its physical space was not merely an ‘infrastructure’, the precondition for the existence of social space, but rather something that was actively produced and reconstructed by society itself. This is one reason why the authors decided to use the Republic of Venice to study the relationship between the social and physical space and chart the ways in which social inequalities at the dawn of the modern era were reflected in the organisation of the urban space. They present Venice as ‘two cities in one’: Venice the city built and portrayed from the perspective of the privileged classes, i.e. the viewpoint of those who had themselves transported through the city on gondolas; and Venice the city of the pedestrian traffic of the lower classes, excluded from political life. The authors set out to attain a better understanding of the deep social and political inequalities that existed in Venice on the one hand and of how it endured a thousand years of internal political stability without experiencing a single attempt at revolt, revolution or social uprising on the other. They therefore focus not just on forms of stratification, segregation and exclusion, but also on how Venetian society integrated its marginalised members and how it accorded them social and cultural relevance and recognition.

Keywords: socio-spatial structures, social inequalities, Venice, Renaissance, carnival

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2013, Vol. 49, No. 5: 703–727

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2013.49.5.8>

* Tato stať vznikla s podporou grantu POSTDOC Západočeské univerzity v Plzni. Děkuje Standovi Holubcovi za poznámky k první verzi textu. Na finální podobě textu se také významnou měrou podepsaly editorky monotematického čísla, stejně jako oba anonymní recenzenti – i jim děkujeme za jejich kritickou práci a pozorné čtení.

** Korespondenci posílejte na adresu: Michal Růžička, katedra sociologie, Fakulta filozofická Západočeské univerzity, Univerzitní 8, 306 14 Plzeň, e-mail: mruzicka@kss.zcu.cz; Magda Stanová, Akademie výtvarných umění, U Akademie 4, 170 22 Praha 7, e-mail: m@magdastanova.sk.

Úvod: Problém politické stability sociálně nerovné společnosti

Serenissima Repubblica Veneta je benátské označení historického politického útvaru, který vznikl od 9. století n. l. v laguně na severu území dnešní Itálie, aby se o několik století později stal světovou velmocí ekonomickou, politickou i vojenskou. Od svého etablování se do pozice středomořské velmoci na sebe Benátská republika poutala pozornost nejen obchodníků, diplomatů a politických komentátorů, ale též cestovatelů, milovníků umění a obdivovatelů architektury.

Komentátoři se shodují na tom, že tisíciletá historie Benátské republiky byla v geopolitickém prostoru středověké až raně novověké Evropy neobvyklá v několika směrech: (1) ekonomickou prosperitou, v mnohém předznamenávající zrod moderního kapitalizmu, (2) dlouhodobou vnější politickou autonomií a (3) trvanlivostí tzv. „vnitřního míru“ [Hay, Law 1989: 260] čili relativně vysokou mírou vnitřní sociální a politické stability. Za tisíc let *vnější* politické nezávislosti (cca 9. až konec 18. století) nedošlo k žádnému významnému *vnitřnímu* pokusu o násilnou změnu společenského a politického uspořádání ve formě povstání, puče či jiného pokusu o společenský a politický převrat. „Vnitřní mír“ Benátek ostře kontrastoval s násilím *uvnitř* evropských společností té doby [srov. např. Davis 1973; Rudé 1964; Thompson 1971], přičemž právě zde se nabízí otázka, jak absenci vnitřního násilí v Benátské republice vysvětlit. Z perspektivy teorie konfliktu se totiž může jevit jako zajímavé to, proč se utlačovaní nebouří proti statu quo.¹ Z této perspektivy vystupují Benátky jako místo, kde vnitřní sociální smír existoval na pozadí poměrně rigidních forem sociálních nerovností (sociálních, genderových, třídních, etnických) a systémů sociální exkluze (politické, ekonomické, prostorové). „Republiku“ ovládala dědičná aristokracie, která se z velké části zabývala především hájením a upevňováním svých vlastních „třídních privilegií“ [Muir 1981: 302; srov. též Queller 1986]. Přestože má Benátská republika obvykle pověst relativně rovnostářské společnosti, historická realita byla založena na podstatných sociálních nerovnostech, jak ukázal Donald Queller, když nám umožnil spatřit syrovou politickou realitu obyčejného násilí a korupce, zneužívání pravomocí a privilegií, kupčení s hlasy při volbách apod. [srov. Queller 1986; též Muir 1981: 34–38]. Jakkoli byla benátská historická *realita* odlišná od svého idealizovaného obrazu, zůstává nám k zodpovězení otázka neobvyklé vnitřní stability sociálního a politického systému v Benátkách, který se za dobu jeho existence nepokusila oslabit žádná revoluční iniciativa. Jak to, ptají se historici Benátek, že se lidé nikdy nepostavili na odpor arbitrární moci vládnoucích elit, jak bylo relativně běžné v Evropě té doby [Lane 1973: 271]? Jako „sociologové konfliktu naruby“ se nesnažíme vysvětlit podmínky pro vznik sociálního konfliktu, nýbrž – naopak – pro jeho absenci.

¹ Otázka, proč se dominovaní nebouří proti svému podřízenému postavení, je starým filozofickým problémem, který jako jeden z prvních formuloval Étienne de la Boétie [(1549) 2011]. V moderní sociální teorii se touto otázkou zabýval např. Pierre Bourdieu [Bourdieu (1977) 2008; Bourdieu, Passeron (1970) 1990], na poli sociologického výzkumu pak např. Michael Burawoy [1979].

V předkládaném textu nejprve prozkoumáme podoby, jakých v Benátské republice nabývaly sociální a politické struktury, abychom podrobněji prozkoumali konkrétní podoby sociálních nerovností. Jen tak se nám budou moci Benátky ukázat jako nerovná, vnitřně diferencovaná společnost, v rámci které byl i městský prostor produkován právě ve vztahu k těmto nerovnostem. Budeme studovat, jak se v případě Benátek městský prostor utvářel jako „produkt“ sociálních vztahů [Lefebvre 1991: 26], aby byl zpětně používán jako nástroj sociální organizace, sociální kontroly a sociální exkluze [Foucault 1977; Madanipour 2003; Růžička 2006].

Během analýzy významných sociálních institucí v Benátkách si však všimneme, že tyto nikdy nebyly založeny výhradně na exkluzi, nýbrž že vždy obsahovaly elementy, které umožňovaly proces sociální integrace a růstu míry společenské koheze. Představíme tak principy „oddělit“ a „spojit“ jako základní stavební principy sociálních institucí, které např. v podobě výročních karnevalů poskytovaly prostor pro kulturní a politické sebevyjádření členům nižších sociálních vrstev, a umožňovaly jim tak integraci do kulturního života v jinak poměrně rigidně segregované společnosti.

Sociální a politické struktury Benátské republiky

Dějiny Benátek jsou často zpodobňovány jako komunitní projekt skupiny lidí, kteří si v dobách „temného středověku“ vybojovali na laguně své bezpečné útočiště proti politickým a vojenským nepřátelům, ale i proti drsné a nemilosrdné přírodě představované rozbouřeným mořem [Crouzet-Pavan 2000: 41]. Takové útočiště našli v oblasti dnešního Veneta, když se v této neobydlené oblasti, nejpravděpodobněji mezi 8. a 9. stoletím, usídlili na několika ostrovech v bažinaté laguně. Usídlená komunita neměla, na rozdíl od jiných měst té doby, k dispozici žádné preexistující (např. antické) infrastruktury, na kterých by mohla své město stavět, ani nebyla svazována etablovanými tradicemi plánování městského prostoru. Měla tudíž možnost uskutečňovat svoji společnost a organizovat veřejný prostor podle vlastních představ, k obrazu svému [Schulz 1991: 420]. Jádrem budoucího města v oblasti Rialto se postupně rozšiřovalo o další ostrovy, z nichž některé byly vlivem rostoucího populačního tlaku nově vytvořené, jiné rozšířené.

Vzdálení od tehdejších center politické a ekonomické moci měli první Benátčané de facto neomezenou svobodu vytvořit si pravidla sociálního soužití, jakož i pravidla a zvyky pro vlastní samosprávu. Teprve později, cca od 13. století, tj. v době, kdy se fyzický prostor stává stále vzácnějším statkem a kdy kontrola nad hranicí veřejného a soukromého prostoru byla jedním z klíčových aspektů společenské a politické moci, docházelo k postupné oligarchizaci moci, jakož i k postupnému upevňování formujících se nerovností v benátské společnosti. K vrcholné fázi oligarchizace sociálních a politických struktur došlo v letech 1297 až 1323, kdy skupina nejbohatších rodin rozhodla o tom, že členství v tzv. Velkém koncilu, zodpovědném za správu města, bude dědičným privilegiem, a nikoli

výsledkem relativně demokratické volby, jak tomu bylo do té doby [Rösch 2000]. Od té chvíle se plnohodnotní občané, resp. lidé s nejvyššími politickými a ekonomickými privilegii, stali uzavřenou skupinou, která si „žárlivě hájila svá privilegia“ a nepouštěla mezi sebe nikoho jiného [Braudel (1979) 1981: 518].

Velký koncil (*Maggior Consiglio*) byl nejvýznamnějším politickým orgánem Benátské republiky, ve kterém zasedalo v různých obdobích benátských dějin 1500 až 2500 mužů z elitní uzavřené skupiny patricijských rodin – Benátky tak byly nikoli republikou v pravém slova smyslu, nýbrž spíše „republikou aristokratickou“ [Pullan 1971: 3]. Velký koncil, který pravidelně zasedal v dóžecím paláci, navrhoval a schvaloval zákony a volil jak členy tzv. Koncilu deseti, tak samotného dóžete, zatímco Koncil deseti (*Consiglio dei Dieci*), který měl v Benátkách funkci analogickou státní a tajné policii, dohlížel zejména na otázky vnitřní bezpečnosti. Dóže byl – jakožto vrchní „vládce“ Benátské republiky – volen na doživotí: jeho role byla převážně reprezentativní (ve vztahu k cizím mocnostem), vojenská (byl vrchním vojenským velitelem) a kontrolní (dozíral na chod ostatních politických orgánů). Politická struktura Benátek – na tomto místě představena pouze velmi stručně – byla strukturou poměrně komplexní, s celou řadou složitých byrokratických postupů, které umožňovaly určitou míru vzájemné kontroly mezi jednotlivými politickými orgány.

Moc v Benátské republice ve svých rukou držela relativně úzká elita přesně vymezená jmenným seznamem v tzv. *Zlaté knize* – tato skupina politicky nejvlivnějších, byť ne vždy nutně nejbohatších byla analogií šlechty v dobách evropského feudalismu; v historické literatuře jsou tito lidé označováni jako patricijové (v samotných Benátkách pak jako *patrizio* a *nobile*, resp. *patritziato* a *nobiltà*). Na pomyslném mocenském žebříčku stáli pod patriciji tzv. *cittadini*, tj. „občané“, kteří však také měli možnost se do určité míry podílet na samosprávě republiky: vládnoucí elitou jim byly vyhrazeny většinou úřednické pozice – doživotní a dobře placené. *Cittadini* se dělili do dvou kategorií (*de intus* a *de intus et extra*), a to převážně v závislosti na délce svého předchozího pobytu v Benátkách a v závislosti na projevech své „věrnosti“ Benátkám, zejména v podobě správného placení daní v dostatečné výši. *Cittadini*, kteří tvořili pomyslných „horních 10 %“, tak nebyli od politické a společenské elity zcela izolováni a sami často byli členy elity ekonomické. Politicko-sociální systém Benátek se tak podobal spíše kastovnímu než třídnímu systému, neboť pozice v něm nebyla definována pouze ekonomickou silou sociálních aktérů. Relativní poměr jednotlivých kvazikastovních vrstev v Benátkách byl následující: vládnoucí elitu tvořili muži, kteří měli dědičný přístup do Velkého koncilu (v rozsahu cca 2 % populace), dále pak byli „občané“ (*cittadini*) – ti tvořili cca 8 % populace. Zbytek obyvatel, tj. 90 % lidí s omezenými politickými právy, byli převážně řemeslníci, malí obchodníci a dělníci [Martin, Romano 2000: 16].

Díky své výhodné poloze, tj. relativní blízkosti k Orientu, obklopeny mořem, a přesto chráněny lagunou, byly Benátky téměř předurčeny pro úspěch v oblasti zámořského obchodu, jakož i lodní produkce [Ammerman 2003: 154]. Ekonomické

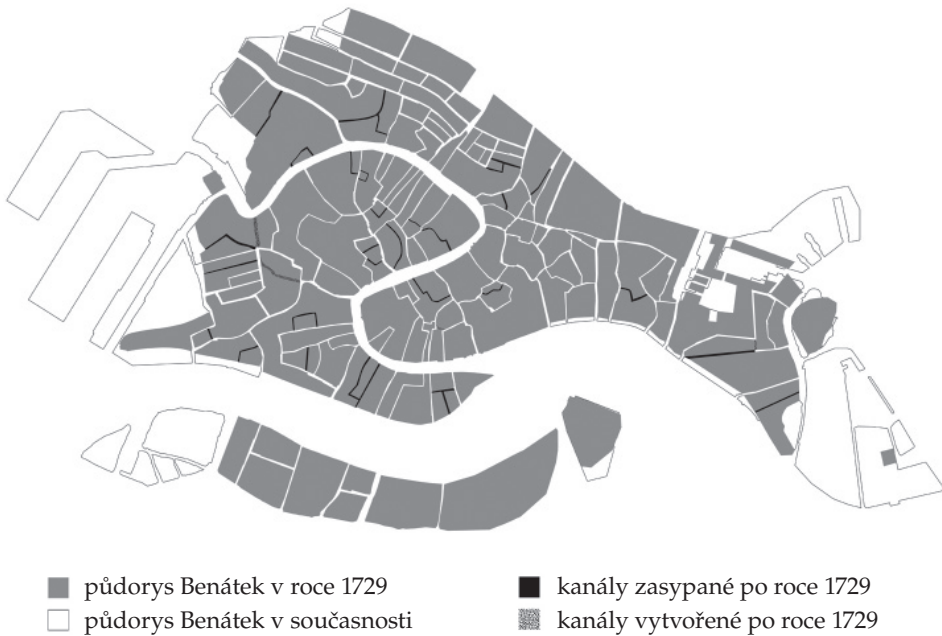
kým jádrem *Arsenalu* byly státní loděnice, kde se opravovaly a stavěly lodě nejen pro zámořské plavby. Nacházela se zde však i zbrojnice, zaměřená na výrobu provazů a lan, zbraní a střelného prachu.² V kontextu vyostřujících se sociálních nerovností v tehdejší Evropě, na pozadí rodících se nerovností třídních, si proto benátské loděnice v *Arsenalu* zaslouhují naši pozornost. V 16. a 17. století zde nacházelo zaměstnání až 10 % dospělé pracovní síly Benátek [Davis 1991: 5]. Pro porozumění otázce vnitřního sociálního míru v Benátkách je např. důležitý údaj, že nejméně 75 % z celé pracovní populace loděnic (tj. největší ze tří částí *Arsenale*) tvořili mistři a jejich učni. Mistři v loděnici (nazývaní *arsenalloti* nebo *maestranze ordinarie*) si na počátku 15. století vymohli zvláštní privilegium v podobě jakési permanentní výplatní pásky. Jméno pracovníka uvedené ve speciálním seznamu (*libro dellemaestranze*) zaručovalo, a to i v případě stáří či nemoci, státem garantovaný plat za každý den, kdy se ráno dostavil do práce, resp. prošel vstupní branou *Arsenalu* [Davis 1991: 11].

Z dnešního sociálněpolitického hlediska je zajímavé, že tato zvláštní instituce nevedla k poklesu ochoty pracovat, resp. nedošlo k poklesu ekonomické produkce: ekonomickým výkonem byl benátský *Arsenal* v té době největším průmyslovým komplexem v Evropě [Braudel (1949) 1995: 450], a to až do pozdního 17. století, když toto pomyslné prvenství převzal Londýn [Black 2001: 77]. Privilegia poskytnutá nižším sociálním vrstvám účinně zabraňovala formování sociálního konfliktu na pozadí rodící se třídní struktury: skrze svá privilegia neměli dělníci v benátských loděnicích motivaci k radikalizaci a politické organizaci, spíše naopak: poměrně vysoká společenská prestiž a řada přímých ekonomických vazeb na benátské patricije [Davis 1991: 7] v nich oslabovaly možný „revoluční potenciál“, resp. připravenost postavit se na odpor vládnoucí elitě.

Jak upozornila Elisabeth Crouzet-Pavan, není možné plně porozumět Benátkám, jejich historii a sociálním strukturám, aniž bychom věnovali pozornost dialektickému vztahu mezi společností a jí obývaným prostorem, tj. tomu, jak společnost svůj prostor sice sama utvářela, ale zároveň byly její možnosti sociální produkce limitovány objektivními parametry daného prostředí [Crouzet-Pavan 2000]. Benátky jsou městem postaveným na laguně, která je od Jaderského moře oddělena pásem ostrovů (*Lido, Pellestrina*), resp. je s mořem spojena třemi relativně úzkými průlivy (*bocadel porto*). Laguna je územím, které se nachází částečně nad vodou a částečně pod vodou, přičemž tento poměr se v krátkodobém měřítku (střídání přílivu a odlivu) rychle mění. Místa, která jsou většinu času pod vodou, jsou mělčinami a místa, jež se nacházejí většinu času nad vodou, jsou nazývány *barene* – tedy slanovodní mokřady [D'Alpaos 2010: 14]. Laguna není jednolitá mělčina, nýbrž je strukturována hlubšími pravidelnými proudy, „řekami“, které lagunou protékají. Jednou z těchto „řek“ je např. známý *Canal Grande*. Ostrovy, na

² Termín *Arsenale*, původem z arabštiny, znamenal původně dílnu. Spojení významů dílny a zbraní získal tento termín právě v Benátkách, kde se tímto termínem též označovala oblast, kde se koncentrovala zbrojní výroba v jedné z vůbec z prvních „továren“.

Obrázek 1. Půdorys Benátek z r. 1729 a počátku 21. století

Zdroj: autoři. Půdorys současných Benátek převzatý z Casati, Stanová, Roisin [2009]. Informace o prostorovém uspořádání Benátek z roku 1729 jsou převzaty z Ughi [1729].

Poznámka: Tento obrázek vzniknul překrytím půdorysu dnešních Benátek s jejich půdorysem z roku 1729, čímž se ukazuje, jak se v onom období produkoval prostor, resp. jak se „vyjednávala“ hranice mezi pevninou a mořem.

kterých v dnešní době stojí Benátky, jsou pak „vysušené“ mokřady, ona relativně vyvýšená místa v rámci původní laguny. Tyto mokřady byly částečně vysušeny, částečně pak zpevněny mohutnými kmeny stromů, zapuštěnými hluboko do bahna jako sloupy, nebo troskami antických památek z širšího okolí.

Osídlení benátské laguny nelze chápat jako omezené přírodními charakteristikami prostředí. Naopak: relativně klidné prostředí laguny umožňovalo poměrně tvárné organizování obývaného prostoru. Pokud se např. vyskytla potřeba rozšířit pevninu, bylo možné ji v podstatě skutečně „vytvořit“ (srov. souostroví *Giudecca Nuova*, které bylo prakticky „postaveno“ v průběhu 13. století). Město se tak stávalo do určité míry „plastickým“ prostředím, které bylo možné utvářet a měnit podle aktuální společenské, demografické nebo politické situace. Obrázek 1 znázorňuje, jak se fyzické hranice Benátek změnily od roku 1729: jak se rozšiřovaly ostrovy a jak se kanály zasypávaly či – méně často – nově vytvářely; nejširší ulice v současných Benátkách jsou právě zasypané kanály.

Kdo byli benátská chudí?

Studium chudoby a sociálních nerovností v renesanční Itálii je poměrně obtížným podnikem. Zaprvé máme k dispozici relativně málo historických dokumentů, které by se zabývaly nejnižšími patry sociální struktury – tradiční historiografie tak zde „kopíruje“ sociální nerovnosti minulých společností: pomyslně umlčuje ty na nižších příčkách společenského žebříčku a věnuje pozornost převážně politickým elitám. Stejná situace panuje i v historických studiích o renesančních Benátkách. Druhý moment, který ztěžuje studium chudoby a dalších forem sociálních nerovností v Benátkách, je skutečnost, že se chudoba v renesanční Itálii koncentrovala spíše ve venkovských oblastech a městům se relativně spíše vyhýbala [Pullan 1999: 225].

Je pozoruhodné, že v renesančních studiích či ve studiích zaměřených na Benátky najdeme jen velmi málo zmínek o fenoménu otroctví. Benátky pařily mezi otrokářské společnosti, resp. otrockou prací využívaly a s otroky obchodovaly. Otroci – nejčastěji arabského, tatarského a slovanského původu – pracovali obvykle jako domácí služebníci a sluhové, občas též jako gondoliéři, mohli být zastaveni oproti finanční půjčce, mohli však vykonávat i řemeslnické práce [Phillips 1985: 100]; zejména otrokyně-ženy pak byly často svými „vlastníky“ sexuálně zneužívány [Ruggiero 1985: 21, 40–41]. Přestože bylo postavení otroků v Benátkách pravděpodobně lepší než v rudných dolech v Novém světě tehdejší doby, nacházeli se na samém dně sociální struktury, transformováni v „objekty“, které je možné vlastnit, koupit a prodat. Detailní data o počtech a postavení otroků v Benátkách nemáme. Existující historické dokumenty však naznačují, že otrocká práce nehrála v období raného novověku v Evropě významnější ekonomickou roli [Phillips 1985: 108].

V roce 1661 katalogizovala benátská vláda jako „chudé obyvatele“ zhruba třetinu obyvatel Benátek. Jako „chudí“ byli klasifikováni ti, kteří splňovali kritérium odkázanosti na nějaký typ veřejné charity nebo platili za ubytování méně než 12 dukátů (to znamenalo, že v té době žili buď v dřevěných boudách, nebo v konstantně navlhklých prvních patrech domů v bezprostřední blízkosti kanálů) [Black 2001: 105]. Kdo však tito muži a ženy byli, zůstává nadále nezodpovězenou otázkou.

Socioprostorové struktury renesančních Benátek: dvě města v jednom?

Fyzický prostor se v případě Benátské laguny ukázal být nejen dobrým příkladem „umělého prostředí“ (*built environment*), ale také „nástrojem“ pro praxi sociální kontroly, exkluze a segregace. Obyvatele benátské laguny bylo možné efektivně kontrolovat za pomoci systému kanálů a mostů, které ji překlenují; oboje bylo možné snadno uzavřít a tímto způsobem dohlížet na „správné“ prostorové umístění obyvatel.

Voda v Benátkách nebyla považována za nepřítele, proti němuž bylo nutné bojovat. Byla naopak vnímána jako hlavní médium dopravy a obchodu a zároveň jako spolehlivý ochránce před nepřáteli. Město ve svých počátcích nemělo příliš mnoho mostů – první stálý dřevěný most přes *Canal Grande* byl postaven v roce 1264 [Schulz 1991: 427–428]. Tato situace vytvořila podmínky pro poměrně efektivní sociální kontrolu pohybu a distribuce populace v městském prostoru. Patnácté století se pak neslo ve znamení jak sociální diferenciaci, tak i architektonického rozvoje a rozkvětu Benátek. Právě v této době byly dřívější dřevěné stavby postupně nahrazovány kamennými paláci a dalšími památkami, které dodnes působí – vedle benátského karnevalu – jako jeden z hlavních turistických magnetů. V 15. století se tedy Benátky „zpevňují“, stabilizují a zastavují: kanály a přístaviště jsou zpevňovány kamenem, dřevěné mosty jsou nahrazovány mosty kamennými, ulice a chodníky jsou dlážděny [Black 2001: 68]. Časem tak byla vedle sítě kanálů vybudována paralelní síť chodníků a cest, které umožnily pohyb po městě bez nutnosti využívat služeb placených gondoliérů. Benátky činí socioprostorově zajímavým městem fakt, že chodníky pro pěší zde nelemují dopravní síť (kanály). Zatímco v případě suchozemských měst komunikační sítě pro pěší kopírují cesty pro „jedoucí“, v Benátkách jsou tyto dvě sítě na sobě téměř nezávislé. Hlavními komunikačními tepnami se staly kanály, zatímco sítě pěších cest vytvořily síť paralelní, určenou spíše pro pohyb „uvnitř“ jednotlivých ostrovů (srov. např. obrázek 2). V souvislosti s urbánním rozvojem Benátek docházelo k diferenciaci nejen prostorové (pěší vs. jedoucí na gondole), ale i společenské (bohatí vs. chudí, držitelé politických práv vs. „cizinci“ apod.). Dále nás proto bude zajímat, jak se tyto dva systémy stratifikace, prostorové a sociální, vzájemně překrývaly, tj. jak se městský prostor stával nástrojem fyzického ukotvení sociálních a politických nerovností. Architektura a způsob organizace městského prostoru se v Benátkách stává plnohodnotným nástrojem sociální organizace a kontroly v okamžiku, kdy začal být rámován životní prostor jedinců, sociálních kategorií a vrstev a kdy začaly být určovány podmínky meziskupinové komunikace a interakce. Zvláštní kapitolu v rámci prostorové kontroly sociálních skupin v Benátkách představuje židovské ghetto. Přestože první písemná zmínka o přítomnosti Židů v Benátkách pochází z roku 1224, byla tato skupina obyvatel z města vyhnána na konci 14. století [Kurinsky, nedatováno]. Poté se Židé znovu vrátili do Benátek na počátku 16. století, tentokrát na oficiální pozvání, resp. povolení, městského senátu. Stalo se tak v roce 1516, kdy byl několika stovkám aškenázských Židů umožněn vstup a trvalé usídlení v Benátkách za účelem snadného využívání jejich finančních služeb. (Přesto se Židé kromě finančních služeb živili též provozováním obchodů s použitým zbožím [srov. např. Ravid 1999: 238].) V podstatě byli Židé internováni na jednom z benátských ostrovů, který jim byl za tímto účelem vyhrazen. Jednalo se o ostrov, kde dříve bývaly umístěny pece na tavbu železa; odtud pak název *Ghetto Nuovo* – nová slévárna [Wirth 1928: 2].³ Ostrov byl se zbytkem Bená-

³ Slovo *ghetto* se původně psalo a vyslovovalo jako „džeto“. Sloveso „gettare“ znamená „házet“, „geto“ pak „hozený“; význam se váže k aktu odlévání, resp. vhození tekutého

tek spojen dvěma padacími mosty, které se každý večer na noc zvedaly, aby Židé nemohli místo svého bydliště svévolně opustit; okolo ostrova pak celou noc hlíd-kovaly ozbrojené strážné čluny [Sennett 1994: 215]. Zde se ukazuje „disciplinární potenciál“ specifického prostorového uspořádání Benátek, kdy environmentální charakteristiky města – byť do značné míry vytvořené člověkem – umožňovaly kontrolovat a regulovat pohyb a pobyt určitých, např. nežádoucích, sociálních kategorií. Architektura a organizace městského prostoru se tak i v případě Benátek stala „politickým“ nástrojem; od určité doby zabezpečuje „určité rozmístění lidí v prostoru, usměrňuje jejich oběh a kodifikuje vztahy, co mezi sebou udržují“ [Foucault (1982) 2000: 40].

Způsob pohybu městským prostorem se stal v Benátkách vyjádřením sociálního statusu. Minimálně od konce 15. století se stala osobní přeprava gondolou způsobem prezentace vyššího sociálního statusu, kdy se patricijové plavili na gondolách i při těch nejkratších cestách po městě [Davis, Marvin 2004: 26]. Řada veřejných i soukromých institucí měla hlavní vchod ze strany od kanálů, které byly pěšky nepřístupné, čímž byla vyjádřena preferovaná klientela těch, kteří připlují na gondole. Dobový dokument hovoří o tom, že každý ctihodný občan – patřící k horním 10 % – vlastnil alespoň jednu gondolu, přičemž udržovat gondolu v té době bylo finančně náročnější než udržovat např. koně [Casola in Newett 1907: 141]. Platilo za znak bohatství a prestiže, pokud si mohl patricij platit dva gondoliéry na jedné gondole [Davis, Marvin 2004: 136]. Kanály v Benátkách se tak postupně ustavily jako způsob dopravy pro členy vyšších sociálních vrstev, které si mohly dovolit za dopravy – a za prezentaci vlastního statusu – platit relativně více než nižší sociální vrstvy [Casati, Stanová, Roisin 2009: 2]. Benátské kanály se staly významným agentem procesu socioprostorové diferenciaci, když nabyly funkci analogickou silničním sítím 20. století: de facto fyzicky separovat ty, kteří se pohybují po dálnici/kanálu, od těch, kteří si to dovolit nemohou anebo nechtějí [Casati, Stanová, Roisin 2009: 11; Fotsch 2007; Stanová, Růžička 2011].

V Benátkách postupně docházelo ke sblížování sociálního statusu a prostorové lokace sociálních aktérů. Zatímco členové vyšších sociálních vrstev se pohybovali městem převážně na gondolách, nižší sociální vrstvy začaly okupovat prostor pro pěší, svět úzkých uliček a nepočetných mostů. Časoprostorové rámce každodennosti pěších se jen málokdy protnulý s časoprostorovými rámci těch, kteří vlastnili jednu nebo více gondol. Od 15. století v Benátkách platilo, že „chození pěšky zbylo pro chudé: muži i ženy [z vyšších sociálních vrstev] (...) se přesunuli téměř výhradně do vlastních soukromých gondol“ [Davis, Marvin 2004: 90].

Diferenciaci životních perspektiv se na architektonické struktuře města začala projevovat tak, že se architektonické stavby stavěly či přestavovaly tak, aby jejich nejreprezentativnější část, tedy fasáda, byla situována směrem ke kaná-

kovu do formy. Protože Židé pocházející z německy mluvících oblastí, nedokázali vyslovit souhlásku „dž“, všeobecně se vžila výslovnost „geto“.

Obrázek 2. Zobrazení Benátek z dílny Simona Pinargentiho z roku 1573

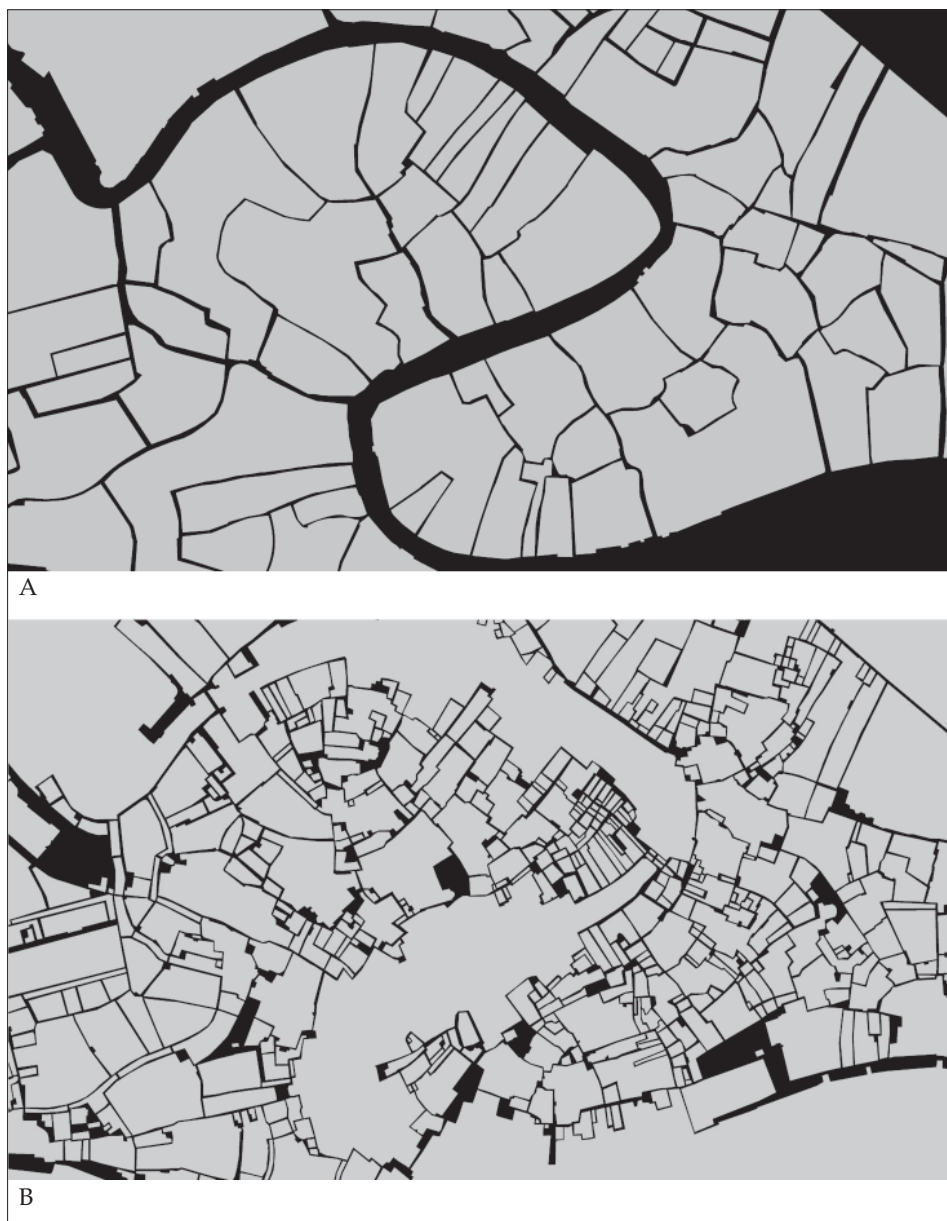
Zdroj: Pinargenti [1573].

Poznámka: Na této rytině jsou kanály zobrazeny jako poměrově širší, než byly ve skutečnosti. Ulice pro pěši pak na mapě nejsou zobrazeny vůbec.

lům [srov. Casati, Stanová, Roisin 2009: 2]. Organizace městského prostoru tak odhaluje dvě úrovně, ze kterých sestává: úroveň estetickou a úroveň disciplinární [Rabinow (1982) 2003: 355]. Řada z nejvýznamnějších uměleckých, resp. architektonických památek je proto plně viditelná pouze z perspektivy gondoliéra. Preferenci zobrazování městského prostoru z perspektivy aktéra, který jede na gondole, odhalují dobové mapy Benátek.

Časoprostorové režimy nižších a vyšších sociálních vrstev se začaly diferencovat v rovině estetické, stejně jako v rovině žité každodennosti. I pro Benátky, jejichž politická pověst v Evropě té doby byla založena na představě relativně vysoké míry sociálního rovnostářství, platilo, že „aktéřova pozice v sociálním prostoru je vyjádřena místem ve fyzickém prostoru, kde je (tento aktér – pozn. autora) situován“ [Bourdieu 1993: 124]. Bourdieu upozorňuje na to, co platí opět i pro Benátky, totiž že v hierarchizovaných společnostech neexistuje prostor, který by sám nebyl hierarchizován a který by nevyjadřoval sociální distance a hierarchie [Bourdieu 1993: 124].

Obrázek 3. Schéma prostorového rámce pro gondoliéra (A) a pěšího (B) v Benátkách

Zdroj: Casati, Stanová, Roisin [2009], barevně upraveno.

Poznámka: Obě schémata jsou stejným výřezem mapy centra Benátek v okolí Canalu Grande.

Prostor obývaný „pěšáky“ se nejen společensky, nýbrž ani fyzicky nepřekrýval s prostorem obývaným „pasažéry gondol“. Jinými slovy: prostor každodenní zkušenosti nižších sociálních vrstev se s prostorem každodenní zkušenosti vyšších sociálních vrstev překrýval pouze minimálně; nejen fasády honosných domů, nýbrž i jejich hlavní vchody byly situovány směrem ke kanálům. Tuto oddělenost dvou životních prostorů v Benátkách zpodobňuje obrázek 3. V části A obrázku jsou tmavou barvou vyznačeny kanály, resp. prostory, které jsou přístupné osobám na lodi. V části B obrázku jsou pak tmavou barvou vyznačeny chodníky, resp. prostory, které jsou přístupné pěším. Tato dvě schémata odhalují komplexitu stojící za prvotním zdáním fyzické uniformity městského prostoru a naznačují, že životní prostor obyvatel Benátek byl vymezován jejich sociálním statutem, resp. způsobem dopravy. Přestože nám tato schémata nenapovídají nic o tom, jak byl městský prostor v Benátkách využíván v rámci praktického jednání za pomoci taktik užívaných k pohybu v něm (Certeau 1984), poukazuje na „překrývání“ mezi pozicí v sociálním prostoru a pozicí v prostoru fyzickém.

Obrázek 3 odhaluje, do jaké míry je „svět chodce“ a „svět gondoliéra“ oddělen. Naznačuje též funkci sociální exkluze a separace sociálních skupin, kterou může městský prostor zastávat. Dosud jsme věnovali pozornost jednomu z fenoménů, které činí Benátky městem spíše specifickým, fenoménu tzv. „dvojitě dialektiky“: (1) mezi mořem a pevninou a (2) mezi společností a prostorem. U těchto obousměrných vztahů se, v rámci dějin Benátek, hranice mezi kulturou a přírodou neustále měnily, vyjednávaly a posouvaly (srov. obr. 1). Benátky vznikaly jako *tabula rasa*, na které relativně rovnostářská společnost mohla svobodně realizovat své představy o ideálním politickém a prostorovém uspořádání. Místně specifická dialektika mezi společností a přírodou, resp. mezi mořem a pevninou, dala postupně vzniknout městu, které má „duální“ strukturu. Na jedné straně jsou Benátky městem stavěným z perspektivy privilegovaných vrstev, z perspektivy gondoliéra, resp. aktéra, který se na gondole veze a který nechává architektonické skvosty stavět tak, aby svoji estetickou tvář vystavovaly kanálům, resp. aby byly z kanálů nejlépe viditelné (obr. 3 – A). Na druhé straně jsou tu ty druhé Benátky: Benátky servisní třídy pěších služebníků, jejichž pohyb ve městě je vázán na cesty pro pěší (obr. 3 – B). Benátky by se tak daly chápat jako město s duální socioprostorovou strukturou, jako město dvou prostorově oddělených sociálních světů.

Mechanismy inkluze a solidarity v renesančních Benátkách

Dosud jsme v textu věnovali pozornost exkludujícím funkcím městského prostoru Benátek, jejich roli při dělbě společnosti, v oddělování sociálních skupin a separaci městského životního a estetického prostoru. Studovat mechanismy sociální exkluze v Benátkách by však byla pouze polovičatá práce, pokud bychom zároveň nevěnovali pozornost těm funkcím sociálních institucí, které byly zaměřeny na růst míry sociální integrace a koheze. Nejprve představíme instituci tzv. *Scu-*

ole Grandi (velkých škol), která poměrně delikátním způsobem vyvažovala obě tváře sociálních institucí: sociálně exkludovat na jedné straně, sociálně integrovat na straně druhé. Poté budeme analyzovat mechaniku fungování dvou sociálních institucí renesančních Benátek, které byly založeny na principu tvorby sociální koheze: tzv. bitev o most a benátského karnevalu. Tyto instituce reprezentují „hlas“ nižších sociálních vrstev prostřednictvím uznání, které se těmto kulturním projevům dostávalo u společenské a politické elity tehdejší benátské společnosti.

Náboženská bratrstva a systém péče o chudé ve Scuole Grandi

Od roku 1971, kdy Brian Pullan publikoval svoji přelomovou studii nazvanou *Bohatí a chudí v renesančních Benátkách*, si lze učinit představu o rozsahu i sociálním významu různých náboženských organizací pro život tehdejší společnosti [Pullan 1971; srov. též Pullan 1964]. Přestože byla identita Benátek chápána a ustavována v jisté opozici vůči Vatikánu, hrálo náboženství vždy významnou společenskou úlohu. Mezi významné instituce, které na každodenní bázi zasahovaly do společenského života Benátčanů, patřily farnosti, náboženská bratrstva a kláštery. Zhruba od 13. století měly při vnitřní organizaci Benátek významnou úlohu tzv. *Scuole* („školy“), mezi nimiž hrály nejvýznamnější roli *Scuole Grandi* („velké školy“). Zatímco „malých škol“ (*Scuole Piccole*) bylo v polovině 16. století v Benátkách až několik stovek, pouze pět institucí se mohlo honosit titulem „velké školy“ [Pullan 1971: 33].

Scuole Grandi byla v jistém smyslu „elitní“ náboženská bratrstva; o členství v nich mohl usilovat každý dospělý muž, který pocházel z Benátek, zaplatil stanovený vstupní poplatek a poté každoročně platil členské příspěvky. Zhruba polovina rozpočtu *Scuole Grandi* byla určena na „almužny“, resp. na charitu, zbytek pak šel na administrativní záležitosti (na nájem, resp. údržbu reprezentativních prostor, platy úředníků apod.). V jistém smyslu by tak bylo možné chápat činnost *Scuole Grandi* jako systém péče o chudé, resp. jako určitý kvazi systém sociálního pojištění. Peníze na „almužny“ se nerozdělovaly mezi chudé obecně, tj. mezi chudé v širší společnosti (i když část financí šla i na veřejné služby, jako byly zejména hospice a nemocnice), nýbrž se přerozdělovaly mezi členy jednotlivých *velkých škol*. Členství v rámci jednotlivých *Scuole Grandi* bylo hierarchicky rozdělené mezi tzv. „řád bohatých“ a „řád chudých“, přičemž všichni platili, byť v nepatrně odlišné výši, členské poplatky. Bohatí plnili funkci vůdců a mecenášů, zatímco chudí jim byli v tomto ohledu podřízeni [Pullan 1971: 63]. Část z peněz vybraných od členů byla zpětně přerozdělena mezi chudé členy jednotlivých *Scuole Grandi* v podobě pravidelných (každodenních a/nebo měsíčních) almužen nebo ve formě mzdy za práci vykonávanou pro *Scuole*.

Chudší členové se starali o organizaci a výkon náboženských funkcí (veřejná náboženská procesí, pohřby apod.), aby byli za svoji práci odměňováni z vybraných členských poplatků. Přestože byli recipienti finanční pomoci převážně

muži, předpokládalo se, že poskytnutá finanční pomoc bude použita pro blaho celé recipientovy rodiny. Vedle pravidelných almužen pro chudé členy se finanční pomoc poskytovala i nenadále zchudlým členům z řádu bohatých. V takových případech se např. ze společného rozpočtu hradila věna dcerám náhle zchudlých členů (jakož však i těm, kteří byli chudí „permanentně“), aby se tyto dívky mohly společensky odpovídajícím způsobem provdat; jsou známy i případy, kdy bylo financováno relativně vysoké nájemné vdově po náhle zemřelém, za svého života však velmi štědrém členovi, aby si tato žena mohla zachovat dosavadní životní standard [Pullan 1971: 80–81].

Filantropická funkce *Scuole Grandi* nebyla univerzální, nýbrž byla zaměřena převážně na členy těchto organizací. Moment integrace (finanční pomoc v nouzi) se tak zde snoubil se sociální exkluzivitou (pomoc pouze pro členy). Exkluzivní aspekt integrační funkce *Scuole Grandi* vyvstane, když se podíváme na dobové statistiky. Zatímco celkový počet obyvatel Benátek byl v polovině 16. století cca 170 000, počet členů všech *Scuole Grandi* byl zhruba 5500 [Pullan 1971: 94].⁴ *Scuole Grandi* jsou příkladem sociální instituce, kde se kombinují odstředivé (exkluzivní) funkce s funkcemi dostředivými (integračními). Byly to instituce s dvěma tvářemi: jedna tvář vytvářela a udržovala sociální hranice (členové vs. nečlenové), druhá strana pak hranice překračovala a oslabovala, když umožňovala sociální integraci a interakci mezi členy sociálně nerovných vrstev v rámci jedné organizace.

Bitvy o most

Dne 18. července 1574 přijel na návštěvu do Benátek 24letý Jindřich z Valois, tehdy jako polský král; o rok později jej pak historie bude znát jako francouzského krále Jindřicha III. Benátští zastupitelé vzácnou návštěvu poctili neobvyklou podívanou. Navrhli Jindřichovi z Valois, aby přihlížel každoroční slavnosti, která se od nepaměti provozovala na mostech přes kanály – jednalo se o každoroční *bitvu o mosty*.

Obyvatelé Benátek se v závislosti na místě svého bydliště a na své profesi tradičně dělili na *Niccoloti* (profesí převážně rybáři) a na *Castellani* (převážně dělníci v loďařském průmyslu) [Davis 1999: 184]. Identita těchto skupin byla ukotvena geograficky, dělicí linie mezi nimi vedla napříč Benátkami. Pravidelně každý rok se zástupci obou skupin utkávali v *battaglioni* (bitvách o most), kdy vítězná skupina získala symbolickou nadvládu nad městem na další období. Zajímavé jsou zde dva momenty. Zaprvé se jednalo o události, které byly plně v režii nižších sociálních vrstev, zatímco příslušníci vládnoucí elity často a rádi přihlíželi, případně i hradili finanční náklady. Zadruhé je důležité, zejména ve světle našeho argumen-

⁴ Počet 5500 ze 170 000 sice odpovídá 3,5 % celkové populace, ovšem vzhledem k tomu, že členství bylo vyhrazeno mužům, lze odhadovat, že v té době bylo členy *Scuole Grandi* cca 10 % dospělé mužské populace.

tu o socioprostorové diferenciaci benátské společnosti, že účastníci bitvy se pohybovali pěšky, zatímco pozorovatelé bitev si užívali pohodlí svých gondol (anebo bitvy sledovali z oken blízkých domů). *Battaglioni* byly tradicí uchovávanou členy nižších sociálních vrstev, plebejskou variací na aristokratické, často spíše stylizované šermířské turnaje a klání v nablýskaných brněních: účastníky zde však byli nejobvykleji rybáři, řezníci, přístavní dělníci či námořníci [Davis 1999: 183, 186].

Během *battaglione* se bojovalo v odpoledních hodinách do západu slunce a cíl byl poměrně jednoduchý: získat fyzickou kontrolu nad mostem. Dočasné obsazení mostu jednou skupinou vedlo ke zformování protiútoků a k doplnění bojovníků z řad záloh u druhé strany. Protiútok pak obvykle – dříve nebo později – vedl k převzetí kontroly nad mostem. A tak to bylo stále dokola; bitvy měly málokdy jasného vítěze. Pokud bylo kolektivním cílem převzít kontrolu nad mostem, pak bylo individuální snahou každého bojovníka zranit protivníka a tím jej vyřadit z boje, nejlépe zásahem do obličeje (očí či uší), případně protivníka zneškodnit jinak, např. silným zásahem do kolena či holeně [Davis 1999: 188]. Dvě „armády“ se setkaly zhruba uprostřed mostu a vzájemně se bily – ti na krajích, zranění a jinak vyvedení z rovnováhy pak padali z mostů do kanálu, aby bylo jejich místo obsazeno někým dalším ze stovek spolubojovníků. Mosty v tehdejších dobách ještě neměly zábradlí – ta zavedl později až Napoleon Bonaparte, a de facto tím tradici *battaglione* zrušil. Žádná formální pravidla pro tyto boje neexistovala; s cílem vyhrát bitvu bylo dovoleno vše. Nejčastěji se jako zbraně používaly naostřené pruty a tyče, většina bojovníků si podomácku vyráběla přílby a brnění – ovšem takové, aby je po pádu do kanálu nestáhly svojí vahou ke dnu. Nezřídka se stávalo, že se stylizovaná symbolická bitva zvrhla v regulérní bitky na život a na smrt.

V krvavé masakry se *battaglione* mohly změnit poté, co nějaký netrpělivý bojovník vytáhl nůž, aby byl následován šavlemi, kopími nebo alespoň zahradnickým náčiním ostatních bojovníků [Davis 1999: 193]. Bitva v roce 1555 skončila pro jednu z bojujících stran smrtí třiceti mužů, kteří byli buď přímo zabiti, nebo utonuli po pádu do kanálu [Davis 1999: 202]. Přihlízející dav, rozzuřen a rozdivočen pohledem na ostré zbraně, se do bojů často přidával: lidé začali spontánně na bojující strany z oken vrhat kameny, často za tímto účelem vyjmuté ze zdi, dlaždice nebo vhodné kusy nábytku. V roce 1639 prý bitvám přihlíželo na 30 000 lidí – ten rok se bitky vymkly kontrole a pokračovaly po dobu dalších asi patnácti dnů, během nichž bylo zabito přes 40 lidí [Davis 1991: 139].

Pozoruhodné je, že i tato ozbrojená běsnění, násilná a často krvavá, nikdy nepřekročila sociální a politický rámec vymezený tradicí, resp. nikdy nepřerostla v neomezené násilí, natož v revoluční či jiné politické hnutí. Žádná z bojujících stran nikdy nevyužila výroční bitky jako příležitosti pro útok na existující společenské a politické uspořádání. Poté, co Jindřich z Valois roku 1574 zhlédl bitvu a z obav z nadměrného násilí ji údajně i sám předčasně ukončil, podle místní legendy prohlásil, že „pokud to dělají doopravdy, tak je to trochu málo; pokud to ale dělají jen tak pro zábavu, tak je to až příliš“ [Davis 1999: 204].

Karnevaleskní transgrese sociálních a politických nerovností v Benátkách

Podobně jako lze *bitvy o most* považovat za formu kulturní expresivity nižších sociálních vrstev Benátské republiky, lze i na každoroční karneval pohlížet jako na instituci, která dávala členům sociálně a politicky nepriviligovaných vrstev „hlas“, resp. jim přiznávala právo na kulturní sebevyjádření ve veřejném prostoru. Benátský karneval jako specifický žánr lidové kultury se významným způsobem rozvíjel zejména v období renesance, byť zmínky o něm sahají až do 13. století. Karnevalové období v Benátkách začínalo na sv. Štěpána (26. prosince) a trvalo až do masopustního úterý.

Karnevalové období mělo v Benátkách, podobně jako jinde, jak svoji oficiální rovinu státních slavností [Muir 1981], tak neoficiální, lidovou rovinu, na níž se podíleli i ti, kteří byli po zbytek roku z veřejného a politického života de facto vyloučeni. Zde se jednalo o procesy a průvody, lokální slavnosti, hry a soutěže nebo třeba o oblíbené veřejné divadelní hry (nejprve „amatérské“, teprve později se vyvinuvší do profesionálních *commedia dell'arte*). Karnevalové období bylo zajímavé i z toho důvodu, že mělo specifickou prostorovou strukturu: zatímco oficiální (státní) slavnosti se odehrávaly v politickém centru Benátek, tj. v bezprostředním okolí náměstí Sv. Marka, „lidové“ části karnevalu se odehrávaly spíše na politické a prostorové periférii [Burke 1987: 185]. Tím pádem se v průběhu karnevalu stávaly periferie, alespoň dočasně, „středem“ společenského a kulturního dění [Visentini 2008: 77].

V roce 1507 se učitelský sbor na Univerzitě v Padově rozhodl, že bude přednášet i v období karnevalu, aby demotivoval své studenty od účasti na benátských radovánkách. Studenti se vzbouřili, „rozbili učebny a zbili každého učitele, který se odvážil přednášet o Aristotelovi nebo Galénovi“ [Muir 1981: 156]. Tuto epizodu snad lze interpretovat jako výraz toho, že ti méně privilegovaní si svých alespoň dočasně nabytých privilegií vážili a že byli odhodláni je hájit různými metodami. Svojí rebelií vůči učitelskému sboru a prostřednictvím svého násilného chování tito studenti realizovali principy karnevalu, tedy dočasného zvrácení jindy rigidních struktur a hierarchií. Karneval byl metaforou hroucení kosmického a sociálního řádu za účelem jeho znovuzrození z tohoto „kreativního chaosu“ [Caillois (1939) 1988: 297, 300]. Mezi základní rysy renesančního karnevalu patřilo, že bylo lidem dočasně umožněno nerespektovat sociální normy, resp. překračovat je [Falassi 1987: 3].

Karneval jako specifickou instituci renesanční civilizace učinil centrálním tématem svých literárněhistorických analýz Michail Bachtin. Ukázal, že dočasné „zrušení hierarchických vztahů mezi lidmi umožňovalo na půdě karnevalu zvláštní druh styku, který nebyl možný v běžném životě“ [Bachtin (1965) 1975: 13]. Bachtin ve svých literárních analýzách renesanční literatury používal koncept *karnavaleskní grotesknosti* pro označení literární strategie, která sama sebe osvobozuje od dominantních literárních žánrů prostřednictvím jejich subverze humorem a chaosem. Karneval „se slavil v protikladu k oficiálnímu svátku jako dočasné osvobození od panující pravdy a stávajícího řádu, dočasné zrušení všech hierar-

chických vztahů, privilegií, norem a zákazů“ [Bachtin (1965) 1975: 12]. Ve svých dílech představil Bachtin *karneval* jako specifickou sociální instituci v podobě specifického časového úseku, během kterého jsou ze strany obyčejných lidí dočasně svrženy mocenské hierarchie. Docházelo k narušení normálního řádu sociálního fungování, resp. k jeho obrácení vzhůru nohama. Hry a komedie realizované během karnevalu ve veřejném prostoru města poskytovaly jejich performerům, tj. členům nižších sociálních vrstev, příležitost, aby prostřednictvím humoru kritizovali existující politické a společenské struktury a hierarchie. Karneval zejména v období renesance sloužil jako celospolečensky uznávané médium sociální a politické kritiky [Carroll 1985: 500; Davis 1971: 41]. Byl směsicí žánrů majících původ ve sféře kultury nižších sociálních vrstev a postupně se ustálil jako performativní a ritualizovaná opozice vůči oficiálním sociálním a politickým strukturám, vůči dominantní kultuře. Bachtin se zasloužil o to, že karneval začal být studován nejen jako izolovaný rituál, nýbrž také jako *způsob rozumění*: přestože se karneval z lidové i oficiální kultury evropských společností postupně vytratil, zůstal jako významná epistemologická kategorie – jako model nebo ideál – pro rozumění nejen literárním, ale také společenským formám [Stallybrass, White 1986: 6].

Nezřízené přejídání se během opulentních hostin, možnost veřejně kritizovat politickou moc, resp. veřejně zesměšňovat existující společenské a politické hierarchie, zpívat písně a účastnit se divadelních představení s politickým podtextem a záměrně dvojznačnými významy [Carroll 1985], beztrestně urážet souseda [Burke 1987: 183] (tj. činnosti v té době normálně zakázané a trestané) – to vše se odehrávalo na pozadí snad nejnámějšího karnevalového rysu: nošení masek a převleků [Johnson 2011]. Během karnevalu nosili masky všichni, a to bez ohledu na svůj sociální původ. Lidé s různým sociálním původem se běžně převlékali za vladaře, šílence, žebráky, rolníky, Turky nebo Židy [Burke 1987: 185], otroci se mohli oblékat jako jejich vlastní páni [Paoletti, Radke 1997: 82]. Anonymita, kterou poskytovaly masky, byla nejen „vstupenkou k osvobození“ [Johnson 2011: 42], byla také výrazem dočasného suspendování společenských hierarchií, jež se jindy projevovaly např. i tím, jak se lidé oblékali. Všeobecné užívání masek vedlo k dočasné „demokratizaci“ společenského a fyzického prostoru Benátek, kdy i těm nejzneuznanějším byla nabídnuta reálná možnost spoluúčastnit se na společenském a veřejném prostoru a spolupodílet se na redefinici jejich hranic a forem reprezentace. Kvaziinstitucionalizované transgrese, které byly nejen „tolerovány“, nýbrž také aktivně podporovány společenskou a politickou elitou, dávaly alespoň dočasný „hlas“, pocit uznání, důstojnosti a přináležení těm, kterým byly tyto statky jindy upírány.

Dostáváme se k otázce, zdali je z dnešní perspektivy možné chápat renesanční karneval jako „skutečné“ *osvobození skrze subverzi* (bachtinovská interpretace) nebo jako „iluzi“, která dočasně maskovala neutěšenou společenskou a ekonomickou realitu (marxistická interpretace) [Reato 1991: 12]. Karneval je vždy relační záležitostí, neboť získává svůj smysl, svůj obsah i funkci pouze *v kontrastu* ke každodenní realitě, kterou dočasně obrací naruby: „nеспoutanost během slavnosti je (...) s konečnou platností ne-li spoutána, tedy alespoň omezena hranicemi

reality, jejíž je negací“ [Bataille (1973) 1998: 263]. Tato perspektiva pak umožňuje spatřit funkci karnevalu v reprodukci sociálního řádu: svádí potenciálně destruktivní energii do silně ritualizovaných aktivit a do dočasného obrácení sociálních rolí [Muir 1981: 58]. Karneval spíše než že by oslaboval existující nerovnosti a hierarchie, tyto – po krátkém každoročním ritualizovaném suspendování – znovu ustavuje. Kritiku příliš optimistické bachtinovské interpretace karnevalu jako osvobození nižších sociálních vrstev prostřednictvím subverze oficiální kultury poskytl Umberto Eco. Poukázal na to, že karneval může existovat pouze jako „*autorizovaná transgrese*“ ve velmi úzce vymezeném času a prostoru, spíše než že by byl „*skutečnou transgresí*“, čímž ve své podstatě podporuje a upevňuje formální struktury [Eco 1984: 6]. Takový „*post-bachtinovský*“ přístup převládá i v soudobých teoriích karnevalu: tedy že karneval má sice potenciál být formou sociální a politické kritiky, na druhou stranu však nutně oficiální kulturu podporuje [Schechner 2004: 4]. Spíše než konflikt o to, jak interpretovat karneval – zda-li jako *osvobození skrze subverzi*, nebo jako „*opium*“ nižších sociálních vrstev –, nás zajímají sociální efekty karnevalu. Zajímá nás např. to, že karneval byl *uznán* napříč sociálním spektrem jako legitimní součást širší společnosti a jejího kulturního obrazu. My jsme studovali renesanční karneval jako formu pravidelného a ritualizovaného oslabování sociálních hranic, hierarchií a statusů, aby usnadnil, resp. umožnil interakci a komunikaci mezi lidmi napříč sociálním spektrem.

Peter Burke upozornil na to, že funkce a struktura, podobně jako i vnější percepce benátského karnevalu se začaly počátkem 17. století postupně měnit [Burke 1987]. Na rovině politické elity postupně sílí hlasy po přísnější kontrole a omezení „*nactiutrháčských*“ transgresí, což značí změnu ve způsobu, jak vyšší sociální vrstvy vnímaly ty části karnevalu, které byly kulturní doménou nižších sociálních vrstev. Postupně se jednotlivé prvky, jako třeba způsoby užívání masek nebo veřejné divadelní i taneční performance, omezovaly, ba dokonce zakazovaly. Paralelně pak v rovině ekonomické docházelo k postupnému propojování karnevalových aktivit se stále sílícím turistickým ruchem a etablojícím se turistickým průmyslem: původní projevy lidové kultury se postupně stávaly turistickými atrakcemi a předmětem výnosného byznysu [Davis, Marvin 2004]. Tyto změny vedly postupně k „*ekonomické kolonizaci*“ kultury nižších sociálních vrstev, k profesionalizaci a komercionalizaci karnevalu. Například dřívější hazardní hry, jindy zakázány a během karnevalu tolerovány, byly postupně transformovány do podoby *ridotti* – předchůdců moderních casin [Burke 1987: 189]. Postupující komercionalizace jednotlivých karnevalových aktivit (např. profesionalizace divadel nebo zavedení vybírání vstupného na dílčí sofistikované atrakce) šla ruku v ruce se zmíněnou sociální a politickou kontrolou dříve autentických projevů lidových žánrů, tedy ruku v ruce se snižující se solidaritou mezi nižšími a vyššími sociálními vrstvami. Postupně přestávalo platit, že „*to, co je sociálně periferní, může být symbolicky ústředním*“ [Stallybrass, White 1986: 23], a jak se původní podoby karnevalu vyvíjely (komercionalizovaly, přibližovaly a připodobňovaly ekonomickým potřebám), přibližoval se i definitivní „*pád*“ Benátek v podobě ztráty politické autonomie a hegemonie v politicko-ekonomickém prostoru novověké Evropy.

Oddělit a spojit jako mechanismy sociální produkce

V textu jsme studovali nejprve mechanismy exkluze, stratifikace a hierarchizace, které stanovovaly dělící linie uvnitř benátské společnosti. Jelikož nás zajímala odpověď na otázku sociální a politické stability Benátské republiky, věnovali jsme též pozornost momentům spolupodílejícím se na sociální integraci a kohezi. Navrhujeme tak vnímat benátskou společnost jako spoluurčovanou dvěma protikladnými, ale zároveň probíhajícími procesy: procesem exkluze, segregace a dělby na jedné straně a procesem inkluze, integrace a spojení na straně druhé. Podrobná analýza vybraných benátských společenských struktur, institucí a tradic ukazuje, že tyto v sobě obsahovaly dva principy, dvě síly, které působily zároveň, byť opačnými směry: princip *oddělit* a princip *spojit*. *Oddělit a spojit* různé společenské vrstvy, skupiny a kategorie, a tím konstituovat společnost jako *jeden* celek, v jehož rámci jsou vize a divize v neustálém pohybu, vyjednávány, znovu-ustavovány a přestavovány.

Výše v textu jsme představili *Scuole Grandi* jako instituce, jejichž významná společenská i ekonomická funkce spočívala v přerozdělování bohatství mezi *řádem bohatých a řádem chudých* členů. Na první pohled to tedy byly instituce založené na solidaritě. Při bližším pohledu se však ukázalo, že to byla solidarita poměrně exkluzivní, solidarita mezi členy vlastní skupiny ustavená v opozici vůči nečlenům. Brian Pullan si všiml následujícího momentu: přestože byli členové *Scuole Grandi* různého sociálního původu, bylo členství nejnižším společenským vrstvám zapovězeno: „je nepravděpodobné, že byli akceptováni lidé skutečně chudí nebo nemocní“; „bratři měli prioritu před nečleny“ – v roce 1466 byl dokonce dočasně přijat zákon, který zakazoval členům *Scuole* dávat almužny nečlenům [Pullan 1971: 84, 98]. Princip *spojit* (přerozdělit bohatství) tak byl doprovázen principem *oddělit* (členy od nečlenů, resp. ty, kteří si solidaritu zaslouhují, od těch, kteří si ji nezaslouhují).

Přestože je obvykle *ghetto* považováno za projev, nebo dokonce za nástroj exkluze (a my netvrdíme, že neprávem), obsahuje v sobě i jistý integrační moment. V poslední době se francouzský sociolog L. Wacquant pokusil znovuustavit koncept *ghetta* jako analytický nástroj použitelný pro komparativní studium městské chudoby v soudobých společnostech [Wacquant 2008 a 2011; pro český přehled srov. též Růžička 2012]. Dle Wacquanta je *ghetto*, mající počátek právě v renesančních Benátkách, specifickou institucí plnící dvě socioekonomické funkce: na jedné straně segregovat stigmatizovanou skupinu (např. Židy, černochoy nebo Romy) a na straně druhé pak členy této skupiny ekonomicky využívat (např. v podobě finančních půjček, levné pracovní síly nebo přemrštěně vysokého nájemného) (pro podrobné vymezení těchto dvou na první pohled protikladných funkcí srov. např. Wacquant [1998: 144]). *Ghetto* tedy zároveň *odděluje a spojuje*: odděluje fyzicky, spojuje ekonomicky (být nepodporuje ekonomickou *rovnost*). Dlouhodobá segregace může mít za následek to, že si segregovaná skupina vytvoří paralelní systém sociálních a ekonomických institucí, aby tak reagovala na své vyloučení z dominantního společenského a ekonomického systému (pro analýzu tohoto

momentu v klasickém černošském ghettu amerického severu srov. např. Drake, Cayton [(1945) 1993]). Vytvoření paralelního systému sociálních a ekonomických institucí pak u vyloučené skupiny funguje i jako určitý „narázník“, který zmírňuje negativní dopady sociální exkluze – *ghetto* se tak stává oázou bezpečí tváří v tvář vnějšímu nepřátelskému světu. *Ghetto* chápali jako relativně bezpečné místo (na noc zavírané a střežené ozbrojenými hlídkami) pravděpodobně i benátská Židé. Po vítězství nepřátelských armád nad Benátkami během *cambraiské války* řada Židů z měst spadajících pod benátskou správu uprchla do Benátek právě z důvodu relativní bezpečnosti Židů v městském ghettu [Ravid 1999: 238]. Přestože je *ghetto* na jedné straně nástrojem segregace, na straně druhé může být, tak jako v Benátkách, dobrovolně voleným bezpečným útočištěm.

Dva oddělené, vzájemně se nepřekrývající socioprostorové světy, analyzované výše, „svět chodce“ a „svět gondoliéra“, byly sice společensky a geograficky relativně *oddělené*, ritualizovaným způsobem se však pravidelně *spjovaly*. Ritualizovaných bitev o mosty se sice účastnili pěšáci z nižších sociálních vrstev, přihlíželo jim však publikum napříč sociálním spektrem. Zdánlivá „pevnost“ ostrovů, kamenných chodníků a kanálů bývala také rituálně narušována, když se při zvláštních příležitostech, jakými byly např. náboženské svátky, stavěly dočasné dřevěné (pontonové) mosty, aby tak byl umožněn snadnější průchod městem pro *pěší procesí* [Visentini 2008: 75, 94].

Snad nejzřetelněji dokázaly Benátky míchat protikladné principy *oddělit* a *spojit* v rámci sociální produkce během karnevalových slavností; byla to právě záměna protikladů, resp. jejich dočasný zánik, co karneval jako takový konstitovalo. Období karnevalových slavností obsahovalo dva momenty: (1) státní festivaly a svátky, jejichž cílem bylo oslavovat státní moc a hierarchie, na kterých byla tato moc založena [Muir 1981; Visentini 2008], a (2) lidovou tvořivost, lidovou kulturu a všeobecné karnevalové veselí spočívající v (alespoň dočasném) odmítnutí státu, resp. nerovností a hierarchií, které jsou státní mocí reprodukovány. Zdá se, že benátská společnost, napříč sociálním spektrem, toto míchání na první pohled neslučitelných protikladů považovala nejen za přijatelné, nýbrž dokonce za žádoucí a opakovala je s železnou pravidelností po dobu tisíce let své *vnější* politické nezávislosti a *vnitřního* sociálního smíru.

Závěr

Exkluzivní a segregační tendence v rámci sociálních institucí benátské společnosti byly doprovázeny procesy, které tyto jednoznačně odstředivé síly tlumily. Výše analyzované sociální instituce tak v sobě obsahovaly a kombinovaly exkluzivní i inkluzivní, odstředivé i dostředivé síly a tendence. Zároveň je zřejmé, že principy *oddělit* a *spojit*, které tvoří základní dynamiku zřejmě všech sociálních institucí, a tím se spolupodílejí na konstituci společnosti jako takové, nejsou vždy a všude zastoupeny rovnoměrným nebo vyváženým způsobem. Často jeden z principů,

buď *oddělit*, nebo *spojit*, začne převládat, a transformovat tak vnitřní strukturu, funkci a dynamiku, jež tvoří pomyslnou osu dané instituce či společnosti. Britský kriminolog Jock Young v tomto smyslu dělí společnosti na ty, které jsou založené na inkluzi (např. poválečná Evropa), a společnosti založené na exkluzi (např. společnosti pozdního kapitalizmu) [Young 1999].

Existenci principů *oddělit a spojit* tedy Benátská republika nebyla sama o sobě nijak výjimečná. Byla však výjimečná delikátní rovnováhou a vyvážeností mezi těmito principy, což staví „záhadu“ sociální a politické stability Benátské republiky do nového světla. Možná to nebyla jen „moudrá“ vláda úzké společenské elity, nýbrž i ti, kteří stáli na opačném pólu sociální struktury, kdo se spolupodílel na procesu sociální produkce. Delikátní rovnováha principů *oddělit a spojit*, kterou jsme navrhli studovat na příkladu renesančního karnevalu, byla ztělesněna symbolickou integrací, ritualizovaným (byť dočasným) suspendováním nerovností a hierarchií, což pravidelně poskytovalo uznání i těm jinak nejvíce zneuznaným. Do průběhu karnevalu se promítalo „lidové očekávání lepší budoucnosti, spravedlivějšího sociálně-ekonomického řádu, nové pravdy“ [Bachtin (1965) 1975: 71]. Karnevalové veselí však nebylo výhradní doménou nižších sociálních vrstev. Společenská a politická elita tehdejší společnosti považovala *battaglione*, tyto „dělnické rvačky“, za součást *vlastní* tradice, když se domnívala, že to je dostatečně důstojná podívaná hodná „prince, kardinála či jiného velkého pána“ [Davis 1999: 184]. Když autority nejen tolerují, ale i uznávají kulturní formy pocházející z nejnižších pater sociální struktury, veřejně tím přiznávají legitimitu sociální kritice společenských a politických nerovností jako takových.

Sociální a politický systém Benátek obsahoval potenciál pro integraci sociálních vrstev, umožňoval jejich komunikaci, byť komunikaci nikoli habermasovsky-rationální, nýbrž spíše bachtinovsky-dialogickou [Bachtin (1975) 1980]. Období *karnivaleskní liminality* bylo nejen veselou podívanou, nýbrž něčím, čím lidé v dřívějších dobách skutečně „žili a kde všichni participovali, neboť (karneval – pozn. autora) zahrnoval všechny lidi. Dokud trval karneval, pak neexistoval život mimo něj.“ [Holloway and Kneale 2000: 81] V kolektivní transgresi, která se táhla napříč sociálním spektrem, potom dočasně zanikaly struktury, hierarchie a kategorie, které společnost v „normálním“ čase *oddělovaly*, aby společnost *spojily* v jeden celek. V renesančním karnevalu tak dva z principů sociální produkce, principy *oddělit a spojit*, nacházejí vrcholné stádium své koexistence, když společně dočasně zanikají a nechávají společnost alespoň chvíli žít bez nutnosti permanentně oscilovat mezi těmito dvěma póly.

Politické elity renesančních Benátek nevnímaly chudobu jako *individuální* problém, resp. jako *individuální* morální selhání, nýbrž jako problém společenský – jako „produkt celkové situace“, resp. jako „formu útlaku“ [Pullan 1999: 215, resp. 223]. I tato perspektiva jim usnadňovala poskytovat „hlas“ jindy utlačovaným a znevýhodněným, byť v ritualizované a úzce vymezené podobě, a uznat tak jejich aktivní podíl na procesu sociální produkce. Renesanční Benátky byly místem a obdobím, kdy dvě sociální síly – *oddělit a spojit* – koexistovaly ve zvlášt-

ní rovnováže. Snad právě tento stav křehké rovnováhy, nejen v procesu vyjednávání o povaze benátské společnosti a jejího veřejného prostoru, přispíval k její dlouhodobé sociální a politické stabilitě.

Principy oddělit a spojit lze považovat za potenciality a energie, které jsou obsažené ve všech sociálních formách.⁵ Jde jen o to, jak bude vztah mezi těmito potencialitami v průběhu politického a společenského dialogu (anebo monologu shora) vyjednan a vyvážen: převládnou v té které společnosti odstředivé, nebo dostředivé síly?

MICHAL RŮŽIČKA studoval v Plzni (Západočeská univerzita), Velké Británii (University of Durham), Spojených Státech (University of California, Berkeley) a Rakousku (Universität Wien). Kromě sociologie prostoru se zabývá etnografickým výzkumem v marginalizovaných romských komunitách v českých městech a na slovenském venkově. Věnuje se studiu teorií a praxí sociální klasifikace, deviance a exkluze. Kromě řady kapitol v odborných monografiích publikoval např. v *Journal of Rural Studies* a v Sociologickém časopise.

MAGDA STANOVÁ studovala v Bratislavě (Vysoká škola výtvarných umění), Zürichu (HGKZ) a italských Benátkách (IUAV), aby své vzdělání v oboru „nové žánry“ ukončila na San Francisco Art Institute. Zabývá se teorií fotografie, analýzou tvořivého procesu a vztahem vědy a umění. Vystavovala ve více než deseti zemích na třech kontinentech. Svá bádání většinou prezentuje ve formě vizuální eseje. Je doktorandkou na Akademii výtvarných umění v Praze.

Literatura

- Ammerman, Albert J. 2003. „Venice before the Grand Canal.“ *Memoirs of the American Academy in Rome* 48: 141–158, <http://dx.doi.org/10.2307/4238806>.
- Bachtin, Michail. (1965) 1975. *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha: Odeon.
- Bachtin, Michail. (1975) 1980. *Román jako dialog*. Praha: Odeon.
- Bataille, Georges. (1938) 1988. „Attraction and Repulsion II: Social Structure.“ Pp. 113–124 in Denis Hollier (ed.). *The College of Sociology (1937–39)*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bataille, Georges. (1973) 1998. „Teorie náboženství.“ Pp. 221–307 in Georges Bataille. *Prokletá část / Teorie náboženství*. Praha: Herrmann & synové.
- Black, Christopher F. 2001. *Early Modern Italy: A Social History*. London: Routledge.
- Boétie, Étienne de La. (1549) 2011. *Rozprava o dobrovolném otroctví*. Praha: Rybka Publishers.

⁵ Pro jednu z prvních analýz dialektického vztahu odstředivých a dostředivých sil v rámci konstituce lidské společnosti srov. Bataille [(1938) 1988].

- Bourdieu, Pierre. 1993. „Site Effects.“ Pp. 123–129 in Pierre Bourdieu et al. *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre. (1977) 2008. „A Class as Object“. Pp. 193–200 in Pierre Bourdieu. *The Bachelor's Ball: The Crisis of Peasant Society in Béarn*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bourdieu, Pierre, Jean-Claude Passeron. (1970) 1990. *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage.
- Braudel, Fernand. (1949) 1995. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the age of Philip II.*, vol. 1. Berkeley: University of California Press.
- Braudel, Fernand. (1979) 1981. *The Structures of Everyday Life: The Limits of the Possible*. London: William Sons & Co Ltd.
- Burawoy, Michael. 1979. *Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process Under Monopoly Capitalism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Burke, Peter. 1987. „The Carnival of Venice.“ Pp. 183–190 in Peter Burke (ed.). *The Historical Anthropology of Early Modern Italy: Essays on Perception and Communication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Caillois, Roger. (1939) 1988. „Festival.“ Pp. 279–303 in Denis Hollier (ed.). *The College of Sociology (1937–1939)*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Carroll, Linda L. 1985. „Carnival Rites as Vehicles of Protest in Renaissance Venice.“ *The Sixteenth Century Journal* 16 (4): 487–502, <http://dx.doi.org/10.2307/2541222>.
- Casati, Roberto, Magda Stanová, Stéphanie Roisin. 2009. „(Corner) Stones of Venice: Targeting the Island Advantage in the Topological Representation of the City“ [online]. Příspěvek na konferenci *La città senza nome*. Bari (Itálie), říjen 2009 [cit. 15. 08. 2013]. Dostupné z: <http://www.radicalcartography.net/venice.pdf>.
- Certeau, Michel. 1984. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Crouzet-Pavan, Elisabeth. 2000. „Toward an Ecological Understanding of the Myth of Venice.“ Pp. 39–64 in John Martin, Dennis Romano (eds.). *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297–1797*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- D'Alpaos, Luigi. 2010. *L'evoluzione morfologica della Laguna di Venezia attraverso la lettura di alcune mappe storiche e delle sue carte idrografiche*. Venezia: Istituzione Centro Previsioni e Segnalazioni Maree.
- Davis, Natalie Zemon. 1971. „The Reasons of Misrule: Youth Groups and Charivaris in Sixteenth-Century France.“ *Past & Present* 50: 41–75, <http://dx.doi.org/10.1093/past/50.1.41>.
- Davis, Natalie Zemon. 1973. „The Rites of Violence: Religious Riot in Sixteenth-Century France.“ *Past & Present* 59: 51–91, <http://dx.doi.org/10.1093/past/59.1.51>.
- Davis, Robert C. 1991. *Shipbuilders of the Venetian Arsenal: Workers and Workplace in the Preindustrial City*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Davis, Robert C. 1999. „The Spectacle Almost Fit for a King: Venice's Guerra de' canne of 26 July 1574.“ Pp. 181–212 in Ellen E. Kittell, Thomas F. Madden (eds.). *Medieval and Renaissance Venice*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Davis, Robert C., Garry R. Marvin. 2004. *Venice, the Tourist Maze: A Cultural Critique of the World's Most Visited City*. Berkeley: University of California Press.
- Drake, Clair St., Horace R. Cayton. (1945) 1993. *Black Metropolis: A Study of Negro Life in a Northern City*. Chicago: University of Chicago Press.
- Eco, Umberto. 1984. „The Frames of comic 'freedom'.“ Pp. 1–9 in Thomas A. Sebeok (ed.). *Carnival!* New York: Mouton Publishers.
- Falassi, Alesandro. 1987. „Festival: Definition and Morphology.“ Pp. 1–10 in Allesandro

- Falassi (ed.). *Time Out of Time: Essays on the Festival*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Fotsch, Paul Mason 2007. *Watching the Traffic Go By: Transportation and Isolation in Urban America*. Austin: University of Texas Press.
- Foucault, Michel. 1977. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel. (1982) 2000. „Priestor, vedenie a moc.“ Pp. 27–43 in Michel Foucault. *Moc, subjekt a sexualita*. Bratislava: Kaligram.
- Hay, Denys, John Law. 1989. *Italy in the Age of the Renaissance*. London: Longman.
- Holloway, Julian, James Kneale. 2000. „Mikhail Bakhtin: Dialogics of Space.“ Pp. 71–88 in Mike Crang, Nigel Thrift (eds.). *Thinking Space*. London: Routledge.
- Johnson, James. 2011. *Venice Incognito: Masks in the Serene Republic*. Berkeley: University of California Press.
- Kurinsky, Samuel. Nedatováno. „Glassmaking: A Jewish Tradition: Part III: Flint Glass and the Jews of Genoa.“ *Fact Paper 6-III* [online]. Hebrew History Federation [cit. 15. 08. 2013]. Dostupné z: http://www.hebrewhistory.info/factpapers/fp006-3_glass.htm.
- Lane, Frederic. 1973. *Venice: A Maritime Republic*. Baltimore: The Johns Hopkins University.
- Lefebvre, Henri. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Madanipour, Ali. 2003. „Space and Social Exclusion.“ Pp. 75–89 in Ali Madanipour, Göran Cars, Judith Allen (eds.). *Social Exclusion in European Cities: Processes, Experiences and Responses*. London: Routledge.
- Martin, John, Dennis Romano. 2000. „Reconsidering Venice.“ Pp. 1–35 in John Martin, Dennis Romano (eds.). *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297–1797*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Muir, Edward. 1981. *Civic Ritual in Renaissance Venice*. Princeton: Princeton University Press.
- Newett, Margaret. 1907. *Canon Pietro Casola's Pilgrimage to Jerusalem in the Year 1494*. Manchester: Manchester University Press.
- Paoletti, John T., Gary M. Radke. 1997. *Art in Renaissance Italy*. London: Laurence King Publishing.
- Phillips, William. 1985. *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade*. Manchester: Manchester University Press.
- Pinargenti, Simon. 1573. *Isoleche son da Venetia nella Dalmatia et per tutt'Arcipelago, fino a Costantinopoli, con le loro Fortezze e con le terrepionotabili di Dalmatia*. Map of Venice [online]. Venice: Simon Pinargenti et Compani [cit. 15. 08. 2013]. Dostupné z: http://historic-cities.huji.ac.il/italy/venice/maps/pinargenti_1573_venice.html.
- Pullan, Brian. 1964. „Wage-Earners and the Venetian Economy, 1550–1630.“ *The Economic Review, Second Series* 16 (3): 407–426, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-0289.1964.tb01738.x>.
- Pullan, Brian. 1971. *Rich and Poor in Renaissance Venice: The Social Institutions of a Catholic State, to 1620*. Harvard (MA): Harvard University Press.
- Pullan, Brian. 1999. „Town Poor, Country Poor: The Province of Bergamo from the Sixteenth to the Eighteenth Century.“ Pp. 181–212 in Ellen E. Kittell, Thomas F. Madden (eds.). *Medieval and Renaissance Venice*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Queller, Donald. 1986. *The Venetian Patriciate: Reality versus Myth*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Rabinow, Paul. (1982) 2003. „Ordonnance, Discipline, Regulation: Some Reflections on Urbanism.“ Pp. 353–362 in Setha Low, Denise Lawrence-Zúñiga (eds.). *The Anthropology of Space and Place*. Malden (MA): Blackwell Publishing.

- Ravid, Benjamin. 1999. „Curfew Time in the Ghetto of Venice.“ Pp. 237–275 in Ellen E. Kittell, Thomas F. Madden (eds.). *Medieval and Renaissance Venice*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Reato, Danilo. 1991. *Storia del Carnevale di Venezia*. Venice: Filippi Editore.
- Rösch, Gerhard. 2000. „The Serrata of the Great Council and Venetian Society, 1286–1323.“ Pp. 39–64 in John Martin, Dennis Romano (eds.). *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297–1797*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Rudé, George. 1964. *The Crowd in History: A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730–1848*. New York: John Wiley & Sons.
- Ruggiero, Guido. 1985. *The Boundaries of Eros: Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice*. Oxford: Oxford University Press.
- Růžička, Michal. 2006. „Geografie sociální exkluze.“ *Sociální studia* 2: 117–132.
- Růžička, Michal. 2012. „Wacquant v romském ghettu: poznámky k procesu ghettoizace v českých městech.“ Pp. 20–45 in Jana Temelová, Lucie Pospíšilová, Martin Ouředníček (eds.). *Nové sociálně prostorové nerovnosti, lokální rozvoj a kvalita života*. Plzeň: Aleš Cenek.
- Sennett, Richard. 1994. *Flesh and Stone: The Body and the City in Western Civilization*. New York: W. W. Norton.
- Schechner, Richard. 2004. „Carnival (Theory) After Bakhtin.“ Pp. 3–11 in Milla Cozart Riggio (ed.). *Carnival: Culture in Action – The Trinidad Experience*. London: Routledge.
- Schulz, Jürgen. 1991. „Urbanism in Medieval Venice.“ Pp. 419–445 in Anthony Mohlo, Kurt Raaflaub, Julia Emlen (eds.). *City States in Classical Antiquity and Medieval Italy*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Stallybrass, Peter, Allan White. 1986. *The Politics and Poetics of Transgression*. Ithaca: Cornell University Press.
- Stanová, Magda, Michal Růžička. 2011. „Beton a automobil vs. společnost v San Francisku.“ Pp. 65–98 in Barbora Vacková, Lucie Galčanová, Slavomíra Ferenčuhová (eds.). *Třetí město*. Brno: Masarykova univerzita, Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Thompson, Edward P. 1971. „The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century.“ *Past & Present* 50: 76–136, <http://dx.doi.org/10.1093/past/50.1.76>.
- Ughi, Lodovico. 1729 (cca). *Iconografica Rappresentazione della Inclita Città di Venezia Consacrata al Reggio Serenissimo Dominio Veneto* [online]. Venice: Giuseppe Baroni [cit. 15. 4. 2013]. Dostupné z: http://www.wdl.org/en/item/410/#provinces=&view_type=gallery&countries=IT®ions=europe&search_page=1&cities=venice.
- Visentini, Margherita Azzi. 2008. „Festivals of State: The Scenography of Power in Late Renaissance and Baroque Venice.“ Pp. 74–112 in Sarah Bonnemaïson, Christine Macy (eds.). *Festival Architecture*. London: Routledge.
- Wacquant, Loïc. 1998. „A Black City Within the White: Revisiting America’s Dark Ghetto.“ *Black Renaissance – Renaissance Noire* 2 (1): 141–151.
- Wacquant, Loïc. 2008. *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Cambridge: Polity.
- Wacquant, Loïc. 2011. „A Janus-Faced Institution of Ethnoracial Closure: A Sociological Specification of the Ghetto.“ Pp. 1–31 in Ray Hutchison, Bruce Hayes (eds.). *The Ghetto: Contemporary Global Issues and Controversies*. Boulder: Westview.
- Wirth, Louis. 1928. *The Ghetto*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Young, Jock. 1999. *The Exclusive Society*. London: Sage.